

Podziemie zbrojne na północnym Mazowszu w walce z systemem komunistycznym w latach 1945–1952

Przedmiotem moich badań jest historia niepodległościowego podziemia zbrojnego na północnym Mazowszu w latach 1945–1952. Przez „podziemie zbrojne” rozumiem formacje konspiracyjne walczące z bronią w rękę z aparatem państwa komunistycznego. W kręgu moich zainteresowań znalazło się pięć powiatów położonych w północno-wschodniej części dawnego woj. warszawskiego: ciechanowski, pułtuski, makowski, przasnyski i ostrołęcki. Decydując się na wybór takiego terenu, kierowałem się przede wszystkim powiązaniem organizacyjnymi dwu głównych nurtów drugiej konspiracji.

W badaniach uwzględniłem dzieje podziemia poakowskiego i narodowego. Do podziemia poakowskiego zaliczyłem organizacje konspiracyjne i oddziały partyzanckie, których kadry wywodziły się bezpośrednio z Armii Krajowej i uznawały się za jej ideowych spadkobierców. W tej grupie należy wymienić Armię Krajową Obywatelską, czasami nazywaną Obywatelską Armią Krajową, Samoobronę Społeczną, Ruch Oporu Armii Krajowej i Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość”. Natomiast podziemie narodowe wywodziło się ze Stronnictwa Narodowego, a jego wojskowym poprzednikiem były Narodowe Siły Zbrojne. Po zakończeniu okupacji niemieckiej zostało utworzone Narodowe Zjednoczenie Wojskowe.

Przyjęte ramy czasowe (styczeń 1945–kwiecień 1952 r.) obejmują pełny okres działalności antykomunistycznego podziemia zbrojnego na wspomnianym terenie. Początek wyznacza zajęcie powyższego obszaru przez Armię Czerwoną i wprowadzenie systemu komunistycznego. Druga data określa symboliczny kres działalności podziemia zbrojnego na północnym Mazowszu, czyli likwidację patrolu Hieronima Rogińskiego „Roga”, który zginął 18 kwietnia 1952 r.

Dotychczas nie ukazało się żadne opracowanie historyczne, które przedstawiałoby w sposób całościowy obraz podziemia antykomunistycznego na północnym Mazowszu. W okresie PRL historycy zajmowali się głównie „walką o utrwalenie władzy ludowej” i z tej perspektywy ukazywali podziemie niepodległościowe¹. Natomiast działalnością tzw. reakcyjnego podziemia na Mazowszu zajmował się Jan Czerniakiewicz². Po 1989 r. ukazało się na ten temat wiele artykułów,

¹ B. Dymek, *Pierwsze lata władzy ludowej na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu 1944–1948*, Warszawa 1978; Z. Pasternak, *Walka obozu demokratycznego z politycznym i zbrojnym podziemiem oraz legalną opozycją w województwie warszawskim w latach 1944–1947*, praca doktorska WSNS, Warszawa 1978; K. Dobrosielski, *Początki władzy ludowej i walka o jej utrwalenie w województwie warszawskim w latach 1944–1947*, Warszawa 1980; *O utrwalenie władzy ludowej w Polsce 1944–1948*, red. W. Góra, R. Halaba, Warszawa 1982; K. Wiliński, *Zginęli w obronie Polski Ludowej*, Ciechanów 1986.

² J. Czerniakiewicz, *Narodowe Zjednoczenie Wojskowe w województwie warszawskim w latach 1945–1951*, Warszawa 1975 (praca doktorska w Instytucie Historii PAN); *idem*, *Z problemów walki Milicji Obywatelskiej i Służby Bezpieczeństwa z endeckim zbrojnym podziemiem na Mazowszu w latach 1945–1947*, „Zeszyty Naukowe ASW” 1977, nr 18, s. 42–54; *idem*, *Z problematyki endeckiego zbrojnego podziemia na Mazowszu (1945–1947)*, „Zeszyty Naukowe ASW” 1983, nr 32, s. 41–53; *idem*, *Skład i struktura społeczna endecji na Mazowszu 1945–1948. Wybrane zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe ASW” 1984, nr 35, s. 74–81.

ale przedstawiały one dzieje podziemia niepodległościowego w sposób fragmentaryczny³. Na uwagę zasługuje nowatorskie opracowanie Instytutu Pamięci Narodowej, które ukazuje całościowo zjawisko zorganizowanego oporu na ziemiach polskich. W odniesieniu do północnego Mazowsza autorzy zaprezentowali wiele lokalnych grup, ich teren działania i aktywność bojową. Walorem pracy są zestawienia statystyczne dotyczące liczby i liczebności oddziałów różnych nurtów podziemia niepodległościowego w zależności od okresu oraz bogaty materiał ikonograficzny⁴.

Podstawową bazę źródłową moich badań stanowiły zbiory Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Korzystałem też ze zbiorów Archiwum Delegatury Urzędu Ochrony Państwa w Olsztynie i Archiwum Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Olsztynie. Bardzo pomocne okazały się także materiały źródłowe przechowywane w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy oraz w jego oddziałach w Pułtusk, Mławie, Otwocku, analizowałem również źródła drukowane, relacje i wspomnienia. W trakcie badań udało mi się odnaleźć dziesiątą część pamiętnika Władysława Grudzińskiego „Pilota”, którą pisał od 26 marca 1950 r. do śmierci, czyli 23 czerwca 1950 r. Jest to bezcenne źródło informacji o uczuciach, które towarzyszyły mi w ostatnim okresie życia, a jednocześnie świadectwo głębokiej religijności.

Głównym celem badań jest przedstawienie dziejów niepodległościowego podziemia zbrojnego na północnym Mazowszu w latach 1945–1952 oraz ukazanie metod i form walki z systemem komunistycznym. Istotne są również metody pracy aparatu bezpieczeństwa w stosunku do podziemia w latach 1945–1952. Ze względu na skalę i zasięg podejmowanych działań podziemia poakowskiego i narodowego na tym terenie wyróżniłem kilka przedziałów czasowych.

Luty–wrzesień 1945 roku

Pierwsza z cezur stanowi wyzwolenie północno-wschodniego Mazowsza przez Armię Czerwoną i instalowanie systemu komunistycznego przez PPR. Działania lokalnych struktur AK i NSZ o charakterze samoobrony były wynikiem terroru NKWD i UB. Rozkaz Leopolda Okulickiego „Niedźwiadka” z 19 stycznia 1945 r. o rozwiązaniu AK nie brał pod uwagę ówczesnych realiów i wprowadził w zakłopotanie akowskich dowódców w terenie. Wobec braku jakichkolwiek wytycznych co do dalszego postępowania musieli oni poszukiwać własnych interpretacji tego dokumentu. Szeregowi członkowie konspiracji domagali się dalszej walki z nowym okupantem⁵, wierzyli bowiem w rychły konflikt między aliantami zachodnimi a Sowieciami. Podobne

³ Zob. m.in.: W. Brenda, *Z dziejów ROAK na pograniczu mazowiecko-pomorskim*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 1998, nr 11, s. 71–77; *idem*, *Konspiracja poakowska na północnym Mazowszu 1945–1947*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2002, nr 17, s. 147–170; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Ostatnia akcja ppor. „Przełotnego”. Rozbicie więzienia w Pułtusk 25/26 XI 1946 r. w świetle dokumentów WiN, KBW i UB*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2003, nr 19/20, s. 387–395; K. Krajewski, *Organizacje poakowskie na terenie byłego Obszaru Warszawskiego AK – próba klasyfikacji*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2006, nr 25, s. 23–39; K. Kacprzak, *Mieczysław Dziemieszkiewicz ps. „Rój” i jego oddział jako przykład antykomunistycznego ruchu oporu na Ziemi Ciechanowskiej, „Ziemia Zawkrzeńska”* 2005, t. 9, s. 162–178; *idem*, *AK-ROAK-WiN w powiecie pułtuskim (1945–1947)*, „Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu” 2005, t. 6, s. 301–321; *idem*, *Zbrojne podziemie na Mazowszu Północnym w latach 1945–1947*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 16, Warszawa 2004, s. 109–146.

⁴ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, red. R. Wnuk, S. Poleszak, A. Jaczyńska, M. Śladecka, Warszawa–Lublin 2007.

⁵ J. Wrona, *Postawy Polaków wobec rzeczywistości społecznej i politycznej po II wojnie światowej [w:] Druga wojna światowa. Osądy, bilanse, refleksje*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1996, s. 81.

stanowisko zajęła także znaczna część społeczeństwa polskiego pozostająca poza konspiracją, a dotknięta represjami NKWD i UB⁶.

Wobec pustki, jaka się wówczas wytworzyła, na bazie AK zaczęły powstawać różne inicjatywy konspiracyjne. Na terenie byłego Okręgu Białostockiego Władysław Liniarski „Mścisław” powołał organizację o nazwie Armia Krajowa Obywatelska⁷. Trudno jednak uznać ją za twór zupełnie nowy, powstała ona bowiem na bazie struktur byłej AK. Nastąpiła jedynie zmiana kryptonimów i nazewnictwa funkcji. W Obwodzie Ostrołęka zachowano dotychczasową strukturę terenową i w zdecydowanej większości obsadę personalną. W powiatach przasnyskim, pułuskim i makowskim w oparciu o struktury akowskie Inspektoratu „BR” powstała Samoobrona Społeczna⁸. Podobna sytuacja dotyczyła również działających na tym terenie Narodowych Sił Zbrojnych. Wszystkie organizacje główny nacisk kładły na samoobronę, odbudowę struktur konspiracyjnych, zdobywanie uzbrojenia oraz pozyskiwanie nowych członków.

Każda z wymienionych organizacji w połowie 1945 r. nasiliła działalność zbrojną. Samoobrona Społeczna dysponowała kilkoma oddziałami ochronnymi. AKO mimo że nie zorganizowała stałego oddziału partyzanckiego, przedstawiała jednak dużą wartość bojową. W nocy z 19 na 20 maja 1945 r. oddziały AKO opanowały Ostrołękę⁹. W odróżnieniu od AKO powstawały duże oddziały Akcji Specjalnej NSZ, które przeprowadzały spektakularne akcje, jak np. uwolnienie 42 więźniów z PUBP w Krasnosielcu 1 maja 1945 r.¹⁰

Bardzo charakterystyczne dla tego okresu było przenikanie do struktur MO i UB członków wszystkich organizacji podziemia niepodległościowego. Dotyczyło to głównie powiatów pułuskiego i ostrołęckiego. Na całym omawianym terenie aktywność zbrojna była skierowana głównie przeciwko posterunkom MO, urzędem lokalnej administracji, członkom PPR oraz konfidentom i agentom nowej władzy. Oddziały partyzanckie poruszały się w terenie dosyć swobodnie, co było możliwe dzięki przychylnemu nastawieniu miejscowej ludności. Sytuacja zmieniła się w lipcu i sierpniu 1945 r., kiedy na obszar północnego Mazowsza zostały skierowane jednostki KBW i WP. Oddziały podziemia musiały zmienić taktykę i ograniczyć działalność. Dodatkowo AKO, uznając zwierzchnictwo Delegatury Sił Zbrojnych, rozwiązała oddziały partyzanckie i wstrzymała przyjmowanie nowych członków¹¹. Obwód Ostrołęcki AKO działał do września 1945 r., do momentu podporządkowania się nowej organizacji – Zrzeszeniu „Wolność i Niezawisłość”. Natomiast Samoobrona Społeczna, zachowując samodzielność, nawiązała również kontakt z DSZ¹².

Znaczące zmiany zaszły w obrębie podziemia narodowego. Od maja 1945 r. w południowej części pow. ostrołęckiego rozpoczęło działalność Narodowe Zjednoczenie Wojskowe. Jednym

⁶ Z. Woźniczka, *Trzecia wojna światowa w oczekiwaniach emigracji i podziemia w kraju w latach 1944–1953*, Katowice 1999.

⁷ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO, VII 1944–VIII 1945*, Warszawa 1997, s. 127.

⁸ Relacja Ryszarda Żbikowskiego, 11 VIII 1995 r., w zbiorach autora.

⁹ AIPN, 1572/1256, AKO, Walki z oddziałami NKWD, UB i WP 1944–1945, k. 29–30; AIPN, 00495/47, Mel-dunki specjalne KPMO Ostrołęka z 1945 r., k. 7; AIPN, 0255/350, Raporty specjalne do MBP z 1945 r., k. 303; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 342–343.

¹⁰ Relacja Stanisława Borodzicza, 4 VII 1995 r., w zbiorach autora; Cz. Czaplicki, *Poszukiwany listem gończym*, Lublin 1995, s. 59–66; *idem, Z dziejów walk NSZ na Północnym Mazowszu – Akcja w Krasnosielcu* [w:] *Podziemie niepodległościowe*, red. W.L. Ząbek, Warszawa-Nadarzyn 1997, s. 101–102; por. AIPN, 0180/63, Opracowanie nr 47 drużyny PAS bandy NSZ pod dowództwem Czesława Czaplickiego „Rysia”, t. 1, k. 39 (mowa o uwolnieniu 39 więźniów).

¹¹ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 152–153.

¹² Można tak przypuszczać, ponieważ działania Stanisława Rożka „Przeboja” były zgodne z wytycznymi Delegatury Sił Zbrojnych. Dotyczy to m.in. zaprzestania działań oddziałów leśnych (*Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość w dokumentach*, oprac. A. Zagórski, t. 1, Wrocław 1997, s. 103–106).

z głównych celów NZW było zjednoczenie wszystkich organizacji narodowych, w tym głównie NSZ oraz Narodowej Organizacji Wojskowej, i objęcie przewodnictwa w walce z władzą komunistyczną¹³. Okręg II NSZ Mazowsze Północ ze Stanisławem Borodziczem „Wara”, w porozumieniu z KG NZW przeszedł do NZW, tworząc podokręg „Mazur”¹⁴. Swoim zasięgiem obejmował pow. ciechanowski, pułtuski, makowski i przasnyski.

Wrzesień 1945–kwiecień 1947 roku

W tym czasie Samoobrona Społeczna przekształciła się w Ruch Oporu Armii Krajowej¹⁵. Natomiast AKO podporządkowała się WiN. Obie organizacje skupiły się na prowadzeniu działań wywiadowczych i propagandowych, a walkę zbrojną ograniczyły do minimum. W czerwcu 1946 r. WiN prowadził w pow. ostrołęckim bardzo aktywną działalność propagandową. Bezpośrednio przed referendum wydano dwa numery pisma „Puszcza szumi” oraz kolportowano 7 tys. ulotek zawierających informację o sposobie głosowania. Ponadto rozprowadzane były referaty „Najważniejsze zagadnienia”, „Pogłębienie Konspiracji”, „NKGB” i „Stosunek Sowieców do Anglosasów”. Akcja propagandowa była również skierowana do wojska. W dniach 29 i 30 czerwca zostały rozplakatowane ulotki pt. „Odezwa do żołnierzy Armii Ż.” w nakładzie tysiąca egzemplarzy¹⁶. W podobnym wymiarze działalność ta była kontynuowana do wyborów w 1947 r. W omawianym okresie poważne zmiany zaszły w NZW. W połowie 1946 r. na bazie podokręgu „Mazur” został utworzony XVI Okręg NZW „Mazowsze”, w którego skład weszły powiaty ostrołęcki, makowski, przasnyski, pułtuski i ciechanowski¹⁷. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe w przeciwieństwie do WiN cały swój wysiłek skupiło na rozbudowie pionu walki zbrojnej – Pogotowia Akcji Specjalnej. Oddziały partyzanckie likwidowały agentów i członków PPR, rozbrajały posterunki MO, urzędy gminne oraz niszczyły dokumentację.

Dla podziemia poakowskiego bardzo ważny był okres po referendum ludowym w czerwcu 1946 r. W tym czasie działalność ROAK zahamowało aresztowanie dowództwa¹⁸. Część człon-

¹³ K. Komorowski, *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000, s. 501–504; L. Żebrowski, *Podziemie polityczne i wojskowe obozu narodowego 1939–1948* [w:] *Tradycje niepodległościowe na północnym Mazowszu*, red. W.L. Ząbek, Warszawa 1994, s. 92–93.

¹⁴ AIPN, 0180/92, Banda „Mazur” Okręgu II NSZ, t. 1, k. 14. Zmiana nazwy była prawdopodobnie podyktowana zachowaniem głębszej konspiracji. Tylko nieliczni wiedzieli o tym fakcie. Tym też można z pewnością wytłumaczyć, że po 1 VII 1945 r. rozkazy były sygnowane przez Komendę Okręgu II NSZ.

¹⁵ M.M. Grzybowski twierdzi, że w pow. przasnyskim już we wrześniu 1945 r. pojawiła się nowa nazwa Samoobrony Społecznej, a mianowicie Wolność i Niezawisłość (M.M. Grzybowski, *Ta ziemia o Nim pamięta. Zacheusz Nowowiejski „Jeż” (1915–1946)*, Płock 1993, s. 33). Rzeczywiście WiN powstał w tym czasie, ale w pow. Przasnysz, Maków Maz., Ciechanów, Płońsk i Pułtusk jeszcze we wrześniu i październiku 1945 r. istniała Samoobrona Społeczna (AIPN, 0207/378, t. 2, Stanisław Rożek, k. 98–99, 101–104, 301, 343–349). Na jej miejsce powstał ROAK, o czym świadczą dokumenty sygnowane przez Podokręg Mazowiecki ROAK podpisane przez „Przeboja” z grudnia 1945 r. (AIPN, 0207/378, t. 2, Do komórki gospodarczej rejonu za pośrednictwem ob. „Jesiona”, k. 106, 107, 109).

¹⁶ AIPN, 0255/342, Raport sytuacyjny za miesiąc czerwiec 1946 r., t. 89, k. 18; Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Oddział w Otwocku, Materiały i odezwy reakcyjnego podziemia 1945–1948, 1/V/57, Odezwa do żołnierzy, k. 11.

¹⁷ Trudno jednoznacznie określić, kiedy Zbigniew Kulesza „Młot” został komendantem XVI Okręgu NZW. Prawdopodobnie była to połowa 1946 r. Jako komendant okręgu używał pseudonimów „Oleśnicki” i „Graciewicz”. Pierwszy dokument z podpisem „Oleśnicki” nosił datę 6 VIII 1946 r. i był skierowany do członków NZW w pow. Maków Maz. Kulesza informował ich o powstaniu NZW i jednocześnie jako najstarszy stopniem obejmował dowództwo nad tym powiatem (AIPN, 0255/228, t. 8/3, Pismo „Młota”-„Oleśnickiego” do kolegów z pow. Maków, 6 VIII 1946 r., k. 11).

¹⁸ Stanisław Rożek „Przebój” został aresztowany w Warszawie 27 VII 1946 r. w wyniku rozbicia przez organa bezpieczeństwa kierownictwa Okręgu Warszawskiego WiN.

ków przeszła do WiN, pozostali z braku łączności zaprzestali walki. Pewien kryzys można także zauważyć w WiN. Był on spowodowany sfałszowanym referendum i poczuciem bezsilności wobec władzy komunistycznej. Część członków WiN, nie widząc pozytywnych efektów pracy propagandowej, przeszło do NZW, podejmując walkę zbrojną. Zjawisko to dotyczyło głównie pow. przasnyskiego¹⁹. Niewątpliwie do osłabienia podziemia przyczynił się również komunistyczny aparat represji, który za pomocą coraz szerszej sieci agenturalnej rozpracowywał poszczególne organizacje. Jesienią 1946 r. agentura komunistyczna rozpowszechniała pogłoski o możliwości ujawnienia się, co łącznie z apelem Feliksa Przybytniewskiego „Mieczysława” doprowadziło do kryzysu w WiN i NZW. Ujawniło się wówczas 467 osób z NSZ lub NZW i 159 osób z AK²⁰.

Wydarzeniem zamykającym drugi okres w dziejach niepodległościowego podziemia zbrojnego była ogłoszona w lutym 1947 r. przez władze komunistyczne amnestia. Obie organizacje podeszły do niej odmiennie. Dowództwo Okręgu WiN Białystok zdecydowało się z niej skorzystać i wydało w tej sprawie odezwę „Obywatele członkowie WiN”²¹. Natomiast komendant XVI Okręgu NZW „Mazowsze” kategorycznie zakazał ujawniania się²². W wyniku amnestii ujawnili się członkowie WiN z pow. ostrołęckiego, pułtuskiego i przasnyskiego oraz nieliczni członkowie NZW²³.

Kwiecień 1947–kwiecień 1952 roku

W tym okresie odbudowywane było dowództwo XVI Okręgu NZW po ujawnieniu się jego komendanta Zbigniewa Kuleszy „Młota”. Nowego komendanta wybrali demokratycznie spośród siebie dowódcy Pogotowia Akcji Specjalnej. W czerwcu 1947 r. okręg otrzymał kryptonim „Orzeł”, a na jego czele stanął Józef Kozłowski „Las”, „Wis”²⁴. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe kontynuowało działania zbrojne, zmieniło jednak swoją taktykę. Podstawową jednostką poruszającą się w terenie był kilkuosobowy patrol. Akcje wymierzone przeciwko członkom PPR, funkcjonariuszom MO i UB oraz ich agentom przybrały na sile. Jednak organa bezpieczeństwa w wyniku akcji ujawnieniowej uzyskały bogaty materiał do dalszej pracy operacyjnej. Zwiększyła się liczba agentów, szczególnie groźni byli agenci wewnętrzni, którzy likwidowali

¹⁹ Komendant placówki WiN w gm. Karwacz Edmund Dobrzyński „Żubr” wraz z podkomendnymi podporządkował się NZW. Podobnie postąpili członkowie placówki Zaręby.

²⁰ *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego: 1946*, red. W. Chudzik, I. Marczak, M. Olkuśnik, Warszawa 1996, s. 64.

²¹ S. Poleśzak, *Podziemie antykomunistyczne w Łomżyńskim i Grajewskim (1944–1957)*, Warszawa 2004, s. 238.

²² „Radkiewicz wraz ze sztabem agentów doszedł do wniosku, że zniszczyć Armię Podziemną metodami stosowanymi w ciągu minionych lat – jest niemożliwością. Powiedział on, trzeba nowych metod i środków. Tym nowym środkiem walki i likwidacji jest amnestia. Znając metody NKWD, ostrzegamy wszystkich uczciwych – nie dajcie wiary podszeptom bezpieki. Nie wiercie ich zapewnieniom! Już przed dwoma laty mieliśmy amnestię i przyrzeczenia. Czy były one rzeczywiste i prawdziwe? Czy nastąpiło po tych solennych gwarancjach jakieś odprężenie? Przekonaaliśmy się, że nie. Jeszcze bardziej wzrósł czerwony terror. Jeszcze więcej zapędzono ludzi do obozów, lochów i więzień. Dziś ci sami ludzie, których ręce są zbroczone krwią, usiłują metodami judaszowskiego podstępku założyć nam kajdany” (AIPN, 0180/80, t. 1, Odezwą komendanta XVI Okręgu NZW „Mazowsze” w sprawie amnestii, k. 10).

²³ W okresie amnestii w pow. Ostrołęka ujawniło się 1228 osób, w tym 433 z AK i 366 z WiN (AIPN, 679/120, I Mazowiecka Brygada KBW, Sprawozdania zwiadowcze 1947 r., k. 18; AIPN, 01296/1, Materiały dotyczące UBP w Ostrołęce, k. 10). Trudno natomiast ustalić liczbę ujawnionych członków WiN z pow. Pułtusk.

²⁴ AIPN, 0255/228, t. 8/5, Protokół odprawy dowódców patroli Komendy Okręgu „Mazowsze” odbytej 20 V 1947 r., k. 7–10.

swoich kolegów. W 1948 r. przeciwko NZW została przeprowadzona operacja „P”, która doprowadziła do likwidacji sztabu XVI Okręgu NZW „Orzeł”²⁵. Pozostali żołnierze podjęli jeszcze jedną próbę odbudowy struktur NZW, tworząc Okręg „Tęcza”²⁶.

W drugiej połowie 1948 r. na szerszą skalę zaczęli pracować agenci wewnętrzni rekrutujący się nawet z kadry dowódczej. Szczególnie aktywna była grupa agentów występująca pod nazwą „V kolumna”. Doprowadziła ona do likwidacji poszczególnych komend powiatowych, a w sierpniu 1949 r. do zabicia komendanta Okręgu „Tęcza” Witolda Boruckiego ps. „Dąb”-„Babinicz”²⁷. Od tego momentu rozpoczęła się dla partyzantów walka o przetrwanie choćby kilku najbliższych miesięcy. Mimo tych trudności Mieczysław Dziemieszkiewicz „Rój” w oparciu o Komendę Powiatu „Wisła” podjął próbę odbudowania struktur okręgowych. W trudnym okresie podporządkował sobie pow. ciechanowski, przasnyski, pułtuski, częściowo makowski, a także zorganizował siatkę wywiadowczą w pow. radzymskim²⁸. Jednak w kwietniu 1951 r. „Rój” został zabity we wsi Szyszki w pow. pułtuskim²⁹. Ostatnim patroliem wywodzącym się z XVI Okręgu NZW dowodził Hieronim Rogiński „Róg”, który rok później podczas obławy UB popełnił samobójstwo³⁰.

Analiza materiału archiwalnego dotyczącego struktur podziemia poakowskiego i narodowego z okresu 1945–1947 pozwala stwierdzić, że były one kontynuacją organizacji, które funkcjonowały w końcowym okresie okupacji niemieckiej. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe bazowało przez cały ten okres na strukturze wojskowej wypracowanej przez NSZ, zachowując podział na drużyny, plutony, kompanie i bataliony. Zarówno AKO, jak i WiN opierały się na modelu stworzonym przez AK. Dopiero w maju 1946 r. zlikwidowano strukturę wojskową, wprowadzając cywilne nazewnictwo. „Batalion” został zastąpiony „rejonem”, „kompania” – „gminą”, a „przewodnik” – „prezesem”³¹. Po amnestii w 1947 r. komendy powiatowe NZW próbowały opierać się na dotychczasowych strukturach, ale było to niemożliwe. Podstawową jednostką operacyjną stał się wówczas patrol Pogotowia Akcji Specjalnej.

²⁵ AIPN, 0255/228, t. 7, Raport specjalny szefa WUBP w Warszawie, 28 VI 1948 r., k. 71–72; *ibidem*, Doniesienie agenturalne agenta „Zadrozny”, k. 73; AIPN, 01265/406, Raport miesięczny za okres 1–30 VI 1948 r., k. 130–132; Opis operacji przeprowadzonej przez plutony operacyjne wchodzące w skład Operacji „P” przeciwko bandzie „Lasa” w dniu 25 VI 1948 r. [w:] *Dokumenty i materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956*, t. 3, red. A.K. Kunert, Warszawa 1995, s. 160–167; K. Krajewski, *Józef Kozłowski („Las”, „Vis”) kresowy bohater powojennego podziemia na Mazowszu*, „Przegląd Wschodni” 2004, t. 9, z. 1, s. 110.

²⁶ 10 VII 1948 r. Witold Borucki „Dąb” zwołał odprawę kadry dowódczej XVI Okręgu NZW. „Dąb” został wybrany na komendanta Okręgu, jednocześnie zmienił jego kryptonim na „Tęcza”, a sam przyjął pseudonim „Babinicz”.

²⁷ AIPN, 0206/145, Raport miesięczny szefa PUBP w Przasnyszu za okres 28 IX–28 X 1949 r., k. 134; AIPN, 679/224, Meldunek operacyjny, 16 X 1949 r., k. 466–467; AIPN, 01265/407, Raport miesięczny szefa WUBP w Warszawie za okres 1–31 X 1949 r., k. 247.

²⁸ Na początku 1950 r. Mieczysław Dziemieszkiewicz „Rój” podpisywał meldunki jako Komendant Okręgu „Wisła”. Prawdopodobnie po likwidacji Komendy Okręgu „Tęcza” chciał kontynuować tradycje XVI Okręgu NZW.

²⁹ AIPN, 679/333, Meldunek operacyjny nr 00120 sztabu GO „R” na dzień 14 IV 1951 r., k. 203; AIPN, 0203/4475, t. 8, Raport o likwidacji doraźnej przeprowadzonej 13 IV 1951 r., k. 176–177.

³⁰ AIPN, 0177/6, t. 1, Charakterystyka nr 6 bandy terrorystyczno-rabunkowej „Roga”-„Czarnego”, k. 57; AIPN, 0180/80, t. 1, Charakterystyka Okręgu XVI NZW „Mazowsze”, k. 70; Meldunek specjalny szefa PUBP w Ostrołęce dotyczący wydania przez Stanisława Waszkiewicza miejsca pobytu chor. Hieronima Rogińskiego „Roga” [w:] *Kryptonim „Orzeł”. Warszawski Okręg Narodowego Zjednoczenia Wojskowego w dokumentach 1947–1954*, oprac. K. Krajewski, T. Łabuszewski, J. Pawłowicz, L. Żebrowski, Warszawa 2004, s. 697–698; W. Brenda, *Okręg „Orzeł” NZW na północnym Mazowszu w latach 1947–1948 i jego kontynuatorzy* [w:] *Ostatni leśni 1948–1953*, red. T. Łabuszewski, Warszawa 2003, s. 52.

³¹ AIPN, 0255/342, t. 92, Rozkaz prezesa okręgowego „Sulimy”, 18 V 1946 r., k. 6.

Oddziały zbrojne podziemia niepodległościowego, szczególnie w okresie 1945–1947, mogły liczyć na pomoc mieszkańców wsi. Wielu chłopów zasilalo szeregi konspiracji. Wśród motywów, jakimi się kierowali, należy wymienić: programową negację nowego porządku, uleganie presji podziemia niepodległościowego i oddziaływanie antysystemowej propagandy oraz zdecydowany sprzeciw wobec represyjnego stylu sprawowania władzy przez komunistów. Mieszkańcy wsi, stanowiący główne zaplecze podziemia, żyli w niepewności i strachu, obawiając się zarówno zbrojnej aktywności partyzantów, jak i komunistów. Akcje represyjne podziemia skierowane przeciwko osobom wspierającym nowy reżim były doskonałym pretekstem dla propagandowego uzasadnienia polityki przemocy stosowanej przez władze. Bardzo często owocowały skutkami przeciwnymi do zamierzonych.

W późniejszym okresie wskutek obawy przed represjami aparatu bezpieczeństwa i sądownictwa wojskowego mieszkańcy wsi ograniczyli pomoc dla partyzantów. Niepewność była jeszcze wzmacniana działaniem komunistycznej sieci agenturalnej. W efekcie mieszkańcom wsi trudno było odróżnić „swoich” od „wrogów” i stawali się coraz bardziej nieufni. Niewątpliwie nie chcieli żyć w strachu, oczekiwali normalizacji i jednocześnie byli bezsilni wobec działań władzy. Należy również pamiętać o propagandzie komunistycznej, która systematycznie budowała fałszywy obraz zbrojnej opozycji, czyniąc ją odpowiedzialną za działania represyjne ze strony UB, MO i wojska. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy i kiedy chłopci zmienili swój stosunek do zbrojnych metod walki z komunizmem, a tym samym odmawiali poparcia oddziałom podziemia niepodległościowego³².

Relacje między podziemiem antykomunistycznym a Polskim Stronnictwem Ludowym były złożone. Szczególnie bliskie PSL było Zrzeszenie WiN, ponieważ obu organizacjom przyświecał ten sam cel – odzyskanie niepodległości i budowa demokratycznego państwa. Zgodnie uważały, że jedyną drogą prowadzącą do odsunięcia komunistów od władzy będą wolne wybory parlamentarne. Członkowie WiN udzielili poparcia PSL, często bezpośrednio angażując się w tworzenie ogniw gminnych tej partii. Odmienny stosunek do PSL miało NZW, które oskarżało ludowców o podporządkowanie się reżimowi komunistycznemu. Natomiast sami ludowcy odcinali się od podziemia i nie chcieli z nim współpracować. Jednak w okresie poprzedzającym wybory w 1947 r. coraz częściej podziemie i PSL współpracowały ze sobą, co szczególnie uwidoczniło się w gminnych kołach tej partii³³.

Istotną rolę w społeczeństwie, szczególnie wiejskim, skąd rekrutowali się członkowie podziemia antykomunistycznego, odgrywał Kościół katolicki. Wielu duchownych, głównie proboszczów i wikariuszy, wspierało działalność podziemia. Jednak część księży zostało pozyskanych do współpracy przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa. Dokładne ustalenie liczby duchownych w obu grupach nie jest możliwe bez przeprowadzenia kolejnych badań.

Wzajemne relacje między WiN a NZW, szczególnie w okresie 1945–1947, były bardzo napięte. Głównie odnosi się to do pow. ostrołęckiego, gdzie dochodziło do bezpośrednich kontaktów obu organizacji. NZW dążyło do podporządkowania sobie struktur akowskich i było przekonane, że ma monopol na organizowanie podziemia antykomunistycznego. Bardzo często dochodziło do konfliktów i starć zbrojnych. Po amnestii w 1947 r. NZW często traktowało ujawnionych członków WiN jak zdrajców. Nakładano na nich kontrybucje, karano chłostą,

³² L. Kamiński, *Postrzeżenie podziemia niepodległościowego przez społeczeństwo polskie – (hipo)tezy* [w:] *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1956*, red. S. Poleszak, Warszawa–Lublin 2008, s. 252–253; por. A. Friszke, *Postrzeżenie podziemia niepodległościowego przez społeczeństwo polskie (koreferat)* [w:] *ibidem*, s. 255–257.

³³ R. Turkowski, *Żołnierze Batalionów Chłopskich – członkowie Polskiego Stronnictwa Ludowego wobec podziemia niepodległościowego w Polsce (1945–1947/1948)* [w:] *Bataliony Chłopskie w ocenie współczesnej historiografii*, red. M. Pawlina-Meducka, Kielce 2001, s. 151–153.

a nierzadko wykonywano wyroki śmierci. Takie podejście pogłębiało wzajemne niechęci i prowadziło do eskalacji konfliktu.

Ustalenie dokładnej liczby członków podziemia zbrojnego na północnym Mazowszu nie jest możliwe ze względu na brak odpowiednich źródeł. Jednak w przypadku Obwodu AKO Ostrołęka można podać przybliżony stan osobowy na maj 1945 r. Wynosił on ok. 2 tys. zaprzysiężonych żołnierzy i w porównaniu ze stanem sprzed akcji „Burza” był niższy o blisko tysiąc osób. Z zestawienia wynika, że w ciągu kilku miesięcy po zajęciu tych terenów przez wojska sowieckie stan liczebny podziemia zmniejszył się o ok. 30 proc. Było to spowodowane masowymi represjami w stosunku do AK³⁴.

Okres amnestii z 1947 r. umożliwia zaprezentowanie kolejnych, ale niepełnych danych dotyczących niepodległościowego podziemia zbrojnego. Łącznie na północnym Mazowszu ujawniło się ok. 1,6 tys. osób, z czego przynależność organizacyjną wykazało ok. 1350 członków podziemia.

Tabela 1. Ujawnieni członkowie niepodległościowego podziemia zbrojnego w wybranych powiatach woj. warszawskiego w okresie od 25 lutego do 25 kwietnia 1947 r.

Powiat	Przynależność organizacyjna				
	AK	ROAK	WiN	NSZ	NZW
ciechanowski	-	-	-	2	-
makowski	2	2	-	18	11
ostrołęcki	433	-	366	334	70
przasnyski	14	-	30	23	-
pułtuski	9	21	2	11	-
Razem	458	23	398	388	81

Źródło: AIPN, 679/120, Wykaz ujawnionych w poszczególnych powiatach woj. warszawskiego w okresie od 25 lutego do 25 kwietnia 1947 r., k. 14–23.

Najwięcej osób ujawniło się w pow. ostrołęckim i dotyczyło to głównie nurtu poakowskiego. Najmniej członków podziemia skorzystało z amnestii w pow. ciechanowskim. Dane te jednak nie odzwierciedlają rzeczywistej liczebności podziemia.

Bardzo ciekawych informacji dostarcza analiza wieku członków ROAK, WiN i NZW. Przeanalizowałem kwestionariusze osobowe członków wszystkich organizacji podziemnych. Badaniu poddałem łącznie 1611 osób (WiN – 845, ROAK – 110 i NZW – 656). Prawie połowa osób działających w konspiracji byli to ludzie młodzi, którzy nie przekroczyli trzydziestego roku życia. Odnosi się to do wszystkich organizacji – wbrew powszechnemu przekonaniu, że dotyczyło to tylko nurtu narodowego. Niewątpliwie część członków WiN i ROAK, ok. 40 proc., mieściła się w przedziale powyżej trzydziestu lat, byli to głównie konspiratorzy z okresu okupacji niemieckiej, doświadczeni żołnierze.

Tę samą grupę porównałem pod względem pochodzenia społecznego. We wszystkich trzech organizacjach zdecydowaną większość stanowiły osoby pochodzenia chłopskiego. Tym łatwiej można zrozumieć stosunek ludności wiejskiej do niepodległościowego podziemia zbrojnego, która traktowała partyzantów jak „swoich”.

Należy również zwrócić uwagę na problem „bandytyzmu” w szeregach podziemia. Niezmiernie trudno formułować oceny w sposób jednoznaczny i kategoryczny. Sytuacja, jaka wytworzyła się po zakończeniu okupacji niemieckiej, była dosyć specyficzna. Z pewnością różniła się od

³⁴ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg...*, s. 330.

czasów pokoju, a więc trzeba było dostosować do niej również i formy działania. Niewątpliwie zjawisko to występowało od początku walki podziemia zbrojnego z systemem komunistycznym. Często poza organizacjami działały grupy rabunkowe, które starały się ukryć swoje prawdziwe oblicze, podając się za partyzantów. Z pewnością długi okres konspiracji nie pozostał bez wpływu na rozwój tego zjawiska. Każde wystąpienie podziemia niepodległościowego powinno być rozpatrywane indywidualnie, co oczywiście nastęrcza wiele problemów. Należy również odróżnić akcje partyzanckie od działań grup pozorowanych, inspirowanych przez komunistyczny aparat represji. Takie posunięcia miały na celu zdyskredytowanie podziemia niepodległościowego w oczach społeczeństwa i doprowadzenie do utraty zaplecza. Należy podkreślić, że historiografia PRL wszystkie organizacje podziemia antykomunistycznego traktowała jak „bandyckie z samej istoty i realizowanych celów”³⁵.

Tabela 2. Zestawienie liczbowe członków niepodległościowego podziemia zbrojnego ze względu na wiek

Wiek	WiN	ROAK	NZW
do lat 20	95	3	109
21–30	339	36	210
31–40	251	45	126
41–50	104	15	54
51–60	6	5	6
powyżej 60	-	-	2
brak danych	50	6	149
Razem	845	110	656

Źródło: AIPN, 0148/7, Charakterystyka nr 80 nielegalnej organizacji Ruch Oporu Armii Krajowej (ROAK); AIPN, 0180/93, Charakterystyka nr 78, Inspektorat WiN krypt. „Buk”, Charakterystyka Obwodu WiN krypt. „Dorota”; AIPN, 0180/80, Charakterystyka Okręgu XVI NZW „Mazowsze”; AIPN, 0182/65, Organizacja NZW Okręg XVI „Mazowsze”.

Tabela 3. Zestawienie liczbowe członków niepodległościowego podziemia zbrojnego ze względu na pochodzenie społeczne

Pochodzenie	WiN	ROAK	NZW
chłopskie	642	87	558
robotnicze	40	15	3
inteligentkie	10	3	-
brak danych	153	5	95

Źródło: AIPN, 0148/7, Charakterystyka nr 80 nielegalnej organizacji Ruch Oporu Armii Krajowej (ROAK); AIPN, 0180/93, Charakterystyka nr 78, Inspektorat WiN krypt. „Buk”, Charakterystyka Obwodu WiN krypt. „Dorota”; AIPN, 0180/80, Charakterystyka Okręgu XVI NZW „Mazowsze”; AIPN, 0182/65, Organizacja NZW Okręg XVI „Mazowsze”.

Podejmowanie współcześnie badań nad dziejami podziemia niepodległościowego w ujęciu regionalnym bardzo często oznacza stawianie pierwszych kroków i odkrywanie nieznanego

³⁵ R. Wnuk, *Problem bandytyzmu wśród żołnierzy antykomunistycznego podziemia w Polsce (1945–1947)* [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 67–79; R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Problem „bandycenia się” podziemia na przykładzie Kielecczyzny*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały”, t. 4, Warszawa 1999, s. 61–70.

rzeczywistości. Jestem świadom, że historyk powinien zachować ostrożność przy ocenie poszczególnych wydarzeń i postaw ludzi. Materiał zgromadzony podczas kwerendy w wielu wypadkach nie był wystarczająco reprezentatywny do przeprowadzenia analizy określonych problemów. Dlatego część zagadnień została tylko zasygnalizowana. Dokładnych badań wymaga kwestia odróżniania autentycznych oddziałów podziemia niepodległościowego od pozorowanych grup działających z inspiracji organów bezpieczeństwa, a także problem agentury UB i Informacji Wojskowej oraz jej rola w likwidacji podziemia.